ARTICOLE ȘI NOTE

NOTE PRIVIND ISTORIOGRAFIA MILENIULUI I.e.n.

de
SEVER DUMITRAȘCU

Istoria istoriografiei a cunoscut în țara noastră, în ultimele decenii, cîteva realizări de seamă. Ne referim la lucrarea colectivă semnată de V. Maciu, Șt. Pascu, D. Berindei, M. Constantinescu, V. Liveanu, P. P. Panaitescu, *Introduction à l'historiographie roumaine jusqu'en 1918*, București, 1964, deschizătoare de drumuri în analiza istoriografiei românești tradiționale pînă la 1918, după care au apărut în cele trei centre mari de cercetare istorică din *București, Iași* și *Cluj* lucrări datorate unor cercetători mai tineri. La Cluj, P. Teodor a publicat două volume: *Evoluția gîndirii istorice românești*, Cluj, 1970 și *Din gîndirea materialist istorică românească (1921—1944)*, București, 1972. Tot la Cluj un alt tînăr istoric, din generația a doua de istorici postbelici, A. Răduțiu a publicat lucrarea cu titlul *Incursiuni în istoriografia vieții sociale*, Cluj, 1973. La Iași, V. Cristian a elaborat lucrarea *Istoriografia română în epoca pașoptistă*, Iași, 1972, teză de doctorat publicată sub formă de studii în diferite reviste, iar Al. Zub a tipărit pînă în prezent cinci cărți cu tematică istoriografică: *A. D. Xenopol, bibliografie*, Buc. 1973; *M. Kogălniceanu istoric*, Iași, 1974. *Junimea. Implicații istoriografice*, Iași, 1974; *Vasile Pârvan, Bibliografie*, Buc., 1975, și *A scrie și a face istorie*, Iași, 1981 (ultima intitulată Istoriografia română post-pașoptistă).

La București s-a remarcat în domeniul cercetărilor istoriografice L. Boia, prin lucrarea *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976. Așadar între 1964—1981, în răstimpul scurt de mai puțin de două decenii (17 ani) au apărut 8 lucrări de istoriografie, dintre care 7 între anii 1970 și 1981, în 11 ani. La acestea se cuvine să mai fie adăugate și două lucrări de istoriografie universală, cea a lui L. Boia, *Mari istorici ai lumii*, București, 1978 și a lui V. Cristian, *Istoriografia generală*, București, 1979, amîndouă cursuri universitare tipărite, destinate în primul rînd studenților.

Din aceste lucrări de istoria istoriografiei se desprind, printre multe altele, două nuanțe care pe noi ne interesează în aceste rînduri. Efortul făcut de istoriografia română pentru înstăpînirea *spiritului critic* în is-

toriografia națională și ancorarea fermă a istoriografiei naționale ca parte și factor în istoriografia universală. Amîndouă tinzînd să determine orientarea istoriografiei naționale pe făgașul concepției și realizărilor de înaltă profesionalitate similare celor mai de seamă realizări din istoriografia universală, în primul rînd europeană, prin întărirea exigenței de bază a disciplinei istorice — respectarea *adevărului istoric*.

Numai în secolul nostru, al XX-lea, se cunosc trei mari momente: primul în 1911, al doilea în 1931 și al treilea în 1982. Desigur vor mai fi fiind și altele, noi la acestea ne referim în ceea ce privește aceste rînduri.

Primul moment ne este dat de N. Iorga, elevul lui A. D. Xenopol, cînd în 1911 în *Două concepții istorice*, făcînd elogiul predecesorului său G. G. Tocilescu la Academia Română „unul din cei din urmă reprezentanți la noi ai școlii romantice apusene“ stabilea două chestiuni majore ale istoriografiei:

a) **Stabilirea faptului istoric**

„Ce poate știința istorică? După unii să fixeze faptele, să caute legătura lor cea mai apropiată și cea mai vizibilă. Ea se oprește aici, la pragmatism, la organizarea elementară anorganică a rezultatelor *cercetării critice asupra izvoarelor din care se culeg și se aleg faptele* (s.n. S.D.). După alții, cari stau la celălalt capăt, ce trebuie să caute — și e în stare a o face — legi generale, tipuri, adevăruri superioare asemănătoare cu acelea din alte științe. Cîțiva, la mijloc, caută numai a stabili alte linii largi în mijlocul faptelor, care rămîn pentru sine, au dreptul de a rămînea ceea ce sînt și ceea ce înseamnă“[2] și

b) **Studierea surselor, a izvoarelor „ultima formulă a științei“**

„Dar «critica istorică» ajunsese o pasiune. Ea a dus pe Hașdeu la înlocuirea unei prejudecăți printr-o iluzie, a unei tradiții printr-o fantezie, a unui adevăr admis printr-o viziune personală care nu se putea admite. Spirite mai puțin înzestrate decît al lui s-au simțit oprite prin mijloacele lor mai modeste de a-l urma pe un drum care-i ispitea totuși pentru dînșii. Ca predecesorul meu, ei au păstrat, din această tendință generală, — pe care și în Apus anumite școli istorice au exagerat-o în dauna siguranței ce se poate căpăta în studiile noastre, îndemnînd astfel spiritele pătrunzătoare, cu dorința de a înnoi, spre construcții ingenioase și spre combinații zadarnice, — numai formele sistematice și meticuloase ale *studiilor de izvoare cu care cineva se putea mîndri, ele fiind ultima formulă a științei*“ (s.n. S.D.)[3].

---

[1] N. Iorga, *Două concepții istorice*, în P. Teodor, *Evoluția gîndirii istorice românești*, Cluj, 1970, p. 379.
[2] *Idem, loc. cit.*, p. 387.
[3] *Idem, loc. cit.*, p. 385—386.

Al doilea moment survine peste exact douăzeci de ani, în 1931, cînd apare *Revista Istorică Română* (1931—1947) sub îndrumarea unui comitet de direcţie, alcătuit din şapte profesori ai Universităţii din Bucureşti *Gh. I. Brătianu, C. C. Giurescu, N. Cartojan, S. Lambrino, P. P. Panaitescu, Al. Rosetti* şi *G. M. Cantacuzino,* în care rolul de iniţiatori le-a revenit lui *C. C. Giurescu* şi *P. P. Panaitescu.* Programul „noii şcoli istorice româneşti" cum a denumit-o N. Iorga s-a definit în primul număr al *R.I.R.* „să se ocupe de trecutul neamului românesc de la cele mai vechi urme de viaţă românească de pe teritoriul de dezvoltare istorică a poporului nostru pînă la problemele contemporane ale statului românesc", luînd în studiu „toate aspectele vieţii poporului nostru: istoria politică, instituţiile, viaţa socială şi economică, limba, literatura, arta, religia, viaţa populară", din a căror analiză urma „să reiasă ceea ce este specific românesc, ceea ce este împrumutat de la civilizaţiile străine, cît şi contribuţia românească la civilizaţiile vecine"[4].

Prioritate se acordă problemelor de istorie economică, socială şi culturală, neexclusivă însă, care împărtăşea „tendinţa generală a istoriografiei europene contemporane" fără a se neglija istoriografia tradiţională, adică cea numită pe plan european „istorie evenimenţială".

Promotorii curentului istoriografic de la *RIR* şi-au manifestat ataşamentul faţă de tradiţiile şcolii istorice româneşti, ei considerîndu-se continuatorii «mişcării pornite de la 1890 de înaintaşi» (D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga), care a fost o „reacţie împotriva curentului romantic" ce predomina în aceea vreme în istoriografia noastră.

Cel de al treilea moment începe într-un fel înaintea celui de al doilea. Ne referim la punctele de plecare în istoriografia materialist-istorică românească. Se ştie că în 1926 apare la Iaşi lucrarea lui P. Constantinescu-Iaşi, *Caracterizarea şi împărţirea istoriei românilor, O nouă concepţie,* căreia îi urmează în 1938 lucrarea lui A. Oţetea, *Concepţia materialistă a istoriei ca metodă de cercetare şi expunere,* conferinţă ţinută la Institutul de istorie universală din Bucureşti. În acelaşi an apărea la Bucureşti teza de doctorat a lui D. Prodan, *Răscoala lui Horea în Comitatele Cluj şi Turda.* Acestora li se adaugă o serie de cercetări efectuate de Aradi V., I. Cristea, L. Pătrăşcanu, M. Diaciuc-Dăscălescu, Şt. Voicu, Bányai L., T. Bugnariu, M. Constantinescu.

În anul 1980 doi din elevii preferaţi ai lui A. Oţetea, Fl. Constantiniu şi Ş. Papacostea, au îngrijit un volum de *Scrieri istorice alese* ale lui A. Oţetea (Cluj-Napoca), în a cărui *prefaţă* D. Prodan scrie printre altele că ilustrul istoric bucureştean, ardelean de origine şi format în şcolile Parisului, de activitatea ieşeană interbelică, ne-a lăsat o operă durabilă „o operă pe cît de întinsă pe atît de solid fundamentată ştiinţific. O operă de larg orizont, durabil clădită, menită nu numai temporalităţii, ci şi duratei în timp. Durabilă pentru că ea nu numai adaugă vastul[ui]

[4] *Revista Istorică Română,* I. 1, 1931, p. 3—4; în 1936 acestora li se va adăuga *Victor Papacostea.*

edificiu al istoriografiei româneşti, lărgindu-i orizontul, dar îi serveşte şi solide pietre de temelie. Ea este o operă de esenţă de teme majore, de largi perspective universale. Şi în acelaşi timp şi o operă de idei istorice, de concepţie, pornită clar pe drumul materialismului istoric, mărturisit deschis încă în 1938 în *Concepţia materialistă a istoriei ca metodă de cercetare şi expunere*"[5].

E de menţionat că concomitent, prin revenirea în cîmpul cercetării istorice instituţionalizate, şi ca o reacţie la curentul schematizărilor simplificatoare operate în unele momente şi de unii istorici în deceniile cinci şi şase, deci revenirea la catedrele universitare a unor istorici, la Bucureşti, a lui C. C. Giurescu, unul din promotorii *Revistei Istorice Române* şi a lui Şt. Pascu, la Cluj, unul din continuatorii operei grupării *Anuarului Institutului de Istorie Naţională din Cluj*, din care a făcut parte, condus de Al. Lapedatu şi I. Lupaş, se creau în cîmpul istoriografiei materialist-istorice româneşti sinteza întregului de C. C. Giurescu, cunoscuta lucrare *Voievodatul Transilvaniei* (2 vol.) şi monografia *Marea Adunare Naţională de la Alba Iulia* de Şt. Pascu.

În 1982, după mai bine de o jumătate de secol de la apariţia *Revistei Istorice Române* (1931), la 51 de ani deci, apărea volumul *Stat, societate, naţiune. Interpretări istorice* (Cluj-Napoca, 1982), volum în care semnau studii istorici din Bucureşti, Cluj şi Iaşi — medievişti, modernişti, contemporaneişti, ca omagiu lui D. Prodan — limpede exprimare a ataşamentului şi aplicării metodei materialist-istorice în cercetările istorice, ca ilustrare a realizărilor unui mare istoric medievist român transilvănean, promotor discret al concepţiei materialist-istorice în cercetarea istoriei Transilvaniei, cu realizări de mare prestigiu — *Răscoala lui Horea* şi *Supplex Libellus Valachorum*. Era istoricul care făcuse „o adevărată operă de demitizare, străduindu-se să înlăture din istoriografie efectele proiecţiei în trecut a atitudinilor moderne", deplasînd discuţiile istorice", de pe terenul polemicii adjectivale, la cel probativ al analizei" istorice, impunînd aducerea în cumpănă a „cît mai multe fapte"[6]. Era istoricul care a impus:

1. permanenţa concepţiei — materialist istorice
2. mobilitatea interpretării şi
3. regalitatea informaţiei[7].

Pentru înţelegerea cît mai nuanţată şi cu tendinţe de exactitate a cîmpului istoriografic materialist-istoric românesc *menţionăm* publicarea unor noi serii de *izvoare istorice, surse documentare*, fundamentul oricărei construcţii istorice. Sub red. lui Şt. Pascu a început publicarea în 20 de volume — a *Izvoarelor răscoalei lui Horea* (vol. I. Premisele răs-

[5] D. Prodan, *Prefaţă*, în A. Oţetea, *Scrieri istorice alese*, Cluj-Napoca, 1980, p. 7.

[6] P. Teodor, *Istoricul David Prodan*, în *Stat, societate, naţiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 12—13.

[7] *Idem, loc. cit.*, p. 34.

coalei 1773—1784, București, 1982), a documentelor *Revoluției de la 1848—1849 din Transilvania* (vol. I, 2 martie—12 aprilie 1848, București, 1977) și a unor serii de corespondențe din care noi amintim *George Barit și contemporanii săi* (Vol. I, Bucureșit, 1973), din care au apărut 6 volume. Ele, alături de altele, cele vechi și noi vor trebui judecate în sensul european-modern a valorii izvorului ca *moment prim,* fundamental al cercetării istorice.

Ajunși acum la capătul acestui relativ lung dar necesar excurs introductiv, se cuvine să amintim trei poziții concluzive din cercetarea istorică contemporană a istoriografiei în judecarea raportului dintre faptul istoric și sursa (izvorul) istorică. Să revenim la 1911, la Nicolae Iorga, de unde de fapt am pornit.

a). Reputatul filozof polonez al istoriei A. Schaff, unul din cei mai străluciți exegeți ai marxismului în deceniile postbelice, recunoscut pe plan internațional în lumea științifică socialistă și nesocialistă, scrie următoarele.

„În activitatea sa, istoricul nu pleacă de la fapte, ci de la materiale istorice, de la *surse* (s.n. S.D.) în sensul mai larg al acestui termen, cu ajutorul cărora el construiește ceea ce numim fapte istorice. El le construiește în măsura în care selectează materialele ce-i stau la dispoziție în funcție de un anumit criteriu de semnificație cît și în măsura în care le articulează, conferindu-le forma de evenimente istorice. Astfel, în ciuda tuturor aparențelor, faptele istorice nu sînt un punct de plecare, ci o încheiere, un rezultat“[8].

b). Lucien Febvre, colegul lui Marc Bloch, deci unul dintre fondatorii în 1929 a *Annales d'histoire économique et sociale* în lucrarea sa *Combats pour l'histoire* scrie: „Un istoric care refuză să gîndească faptul uman, un istoric care profesează subordonarea pură și simplă față de fapte, ca și cum faptele n-ar fi produsele sale, ca și cum nu ar fi fost alese de el, în prealabil, în toate sensurile cuvîntului «ales» (și ele nu pot să nu fie alese de el) — este doar un ajutor tehnic. El poate să fie excelent, însă nu este un istoric“[9].

c). Cu umor „tipic britanic“ E. H. Carr, la rîndul său scrie în lucrarea *What is History?* „Nu, într-adevăr, faptele nu se aseamănă peștilor de pe tejgheaua negustorului, ci mai mult acelora care înoată în oceanul imens și adesea inaccesibil; ceea ce istoricul surprinde, depinde în parte de hazard, dar mai cu seamă de zona din ocean pe care și-a ales-o pentru pescuit și de uneltele de care se servește. Acești trei factori sînt, evident, determinați de genul de pește pe care dorește să-l prindă. În general, istoricul va obține genul de fapte pe care dorește să-l găsească“[10].

De aici întoarcerea mereu la *critica istorică*, la *regalitatea surselor, la probitatea științifică,* în care fundamentul îl constituie sursele, izvoa-

[8] A. Schaff, *Istorie și adevăr,* București, 1982, p. 356.
[9] L. Febvre, *Gombats pour l'histoire,* Paris, 1953, p. 116.
[10] E. H. Carr, *What is History,* p. 18, apud. A. Schaff, *op. cit.*, p. 272, n. 22.

rele, onestitatea științifică a cercetătorului în domeniul cunoașterii istorice *specifice* și desigur fermitatea concepției, a concepției materialist istorice. Ea exclude, și istoriografia română modernă și contemporană a dat exemple limpezi în acest sens, istoria adjectivală, funcțională și reparatorie. Impunînd în consensul ideologiei noastre neoportunitatea în cercetarea istoriei, deci relevarea în orice împrejurări a adevărului istoric așa cum limpede a așezat pe făgașul obiectivității cercetarea istoriei din țara noastră secretarul general al P.C.R. — tovarășul Nicolae Ceaușescu.

În modesta noastră intervenție am vrea să atragem atenția, doar, asupra a patru fapte care ne interesează cu precădere în ceea ce privește mileniul I e.n. Bănuim că ni se va permite, fiind vorba doar de o intervenție, nu să rezolvăm probleme — cele patru —, ci să ridicăm patru probleme.

A. S-a observat că în expunerea celor trei momente ale istoriografiei românești, la care ne-am oprit, că *nu* apare prea pregnantă studierea momentului de început a istoriei poporului nostru. Nu înseamnă că N. Iorga, C. C. Giurescu și alții nu au scris despre acest moment. Sînt operele lor cunoscute — *Sigiliul Romei* (N. Iorga în *Istoria Românilor* ed. 1936) și *Formarea poporului român* (C. C. Giurescu, apărută în 1972 la Craiova). Dar nu este marcat suficient marele moment al începuturilor care înseamnă în timp și ne permite un calcul, peste 1000 de ani.

1. 1300—1984=684 de ani

2. 275—1300=1025 de ani, deci un timp mai lung, și, oricît am reduce retrospectiv ritmul, iuțeala desfășurării istorice, el nu poate fi comprimat, e începutul istoriei noastre naționale în care deveneam ca români, din *daci și romani.*

B. Pentru înțelegerea greutăților în studierea mileniului I e.n. e necesar, ca pentru orice cercetare istorică, să ne întoarcem la surse. Se impune o evaluare *cantitativă* și *calitativă* a surselor. În anul 1970 se publica de H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hîncu, Fl. Iliescu, V. C. Popescu volumul II din *Fontes Historiae Dacoromanae,* cuprinzînd izvoarele istorice scrise privind teritoriul *Daciei al Romaniei răsăritene* în mileniul I e.n. Sînt 87 de autori (inclusiv unele scrieri anonime), acoperind 700 de ani, de la 300 pînă la anul 1000. Autori cu date de talia celor cuprinse în opera lui *Ammianus Marcellinus,* cel mai mare istoric roman din sec. IV e.n., a știrilor transmise prin cunoaștere directă de *Priscus Panites,* a datelor complexe din *Iordanes* sau a celor deosebit de vaste și nebănuite ale lui *Procopius din Caesarea,* a istoricului împărat *Constantin Porfirogenetul.* Sînt desigur și izvoare minore, chiar obscure, încă puțin sau deloc cercetate.

Ne permitem în același sens să reamintim că dintr-o judecată simplă, efectuînd o evaluare a marilor istorici ai lumii, din toate timpurile și din toate continentele, cam la un număr de *400* de mari istorici ai lumii — cînd vocația de istoric nu era o ocupație instituționalizată ca profesie,

şi, aducînd necesarul corectiv că în această statistică numărul cel mai mare de istorici — ca în toate domeniile de cercetare — aparţine, pe departe, sec. XX.

Avem astfel pentru:

I. Sec. III—IV e.n. — *3 mari istorici*
1. *Eusebîu din Caesarea*
2. *Ammianus Marcellinus*
3. *Augustin*

II. Sec. V e.n. — *5 mari istorici*
1. *Paulus Orosius*
2. *Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus*
3. *Procopius din Caesarea*
4. *Iordanes*
5. *Grégoire de Tours*

III. Sec. VI—VII e.n. — *4 mari istorici*
1. *Isidor din Sevilla*
2. *Lin-Zhi-ji*
3. *Beda Venerabilul*
4. *Paul Diaconul, Warnefrid*

IV. Sec. VIII—IX e.n. — *4 mari istorici*
1. *Eginhard sau Einhard*
2. *Almad-Al Baladhuri*
3. *Nithard*
4. *Widukind*

V. Sec. X e.n. — *7 mari istorici*
1. *Liutprand din Cremona*
2. *Al-Biruni*
3. *William of Malmesbury*
4. *Sima Guan*
5. *Raoul Glaber*
6. *Mihail Constantin Psellos*
7. *Lambert din Hersfeld*

VI. Sec. XI—XII — 12 mari istorici
1. *Anna Comnena*
2. *Guibert de Nogent*
3. *Kosmas din Praga*
4. *Nestor*
5. *Ordericus Vitalis*
6. *Suger*
7. *Ioan Zonaras*
8. *Otto von Freising*
9. *Ibu Al-Athir*
10. *Henry of Huntingdon*
11. *Geoffrey of Mentmonth*
12. *Anonymus*

VII. Sec. XII—XIII — *9 mari istorici*

1. *Snorre Sturluson*
2. *Geoffroi de Villehardouin*
3. *Vincent de Beauvais*
4. *Gervase of Tilbury*
5. *Gervase of Canterbury*
6. *Nicetas Choniates* (Akominatos)
7. *Mattew Paris*
8. *Ibn Khallikan*
9. *Guillaume din Tyr*

Opera acestor istorici, studiată atent, ne conduce, chiar la o fugară ochire, la o constatare demnă de a fi amintită. În mileniul „întunecat" istoriografia sparge tiparul istoriei universale de tipul *istoriei Imperiului roman*. Acum apar istoriile „naţionale» ale multor popoare europene şi neeuropene:

1. *Historia Francorum* de Grégoire de Tours
2. *Historia Gothorum, Vandalorum et Suevorum*, de Isidor din Sevilla
3. *Historia Longobardorum*, de Paul Diaconul, Wanefrid
4. *Res gestae Saxonicae* de Widukind
5. *Chronica Boemorum* de Kosmas din Praga
6. *Historia Anglorum* de Henry of Huntingdon
7. *Gesta Hungarorum* de P. Anonymus şi desigur istoria *arabilor* şi *chinezilor*.

Acum apare şi *istoria românilor*, începutul istoriei noastre naţionale ca români, în operele unor istorici, a unor mari istorici ai umanităţii, la istoricul latin. *P. Anonymus* de la curtea regilor maghiari, la *Nestor* cronicar rus de la Kiev, în opera bizantinului *Nicetas Choniates* (Akominatos), dar şi în izvoare orientale, occidentale şi nordice.

Numai prin studierea atentă a tuturor acestor izvoare scrise — la care se adaugă automat şi cele arheologice — se va putea cunoaşte istoria *economică, socială, culturală*, pînă la cea a *mentalităţii* epocii lor şi secolelor respective, pentru a se descifra mecanismul interior real de existenţă al popoarelor europene în aceste secole.

C) Secolul al XIX ne-a lăsat moştenire ideea unităţii depline a istoriei şi a *continuităţii* — antichitatea, evul mediu — epoca modernă etc., formînd un *tot*. Ea aparţine lui *Edward Augustus Freeman* (1823—1892), profesor de istorie *modernă* la Oxford.

Aceeaşi idee mai concret ancorată în istoria mileniului I o găsim ilustrată în opera istoricului german *Alfons Dopsch* (1868—1953). Cercetările sale au pus în lumină istoria economică, socială, instituţii — continuitatea dintre sfîrşitul antichităţii şi primele secole ale evului mediu. *Dopsch* a acordat o atenţie deosebită civilizaţiei latine susţinînd continuitatea civilizaţiei şi culturii latine în noile împrejurări istorice create de migraţia popoarelor. El este autorul remarcabilei lucrări în două volume: *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kultur-*

entwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen[2], 1923—1924.

Analizînd și mai atent *izvoarele literare* latine tîrzii L. Varady în lucrarea sa *Das letzte Jahrhunderts Pannoniens* (300—476) a ajuns la același rezultat — menținerea romanității tîrzii în spațiul Europei centrale și sud-estice. *Izvoarele* istorice se asociau cu datele, cu izvoarele arheologice în conturarea cu fermitate a unui adevăr obiectiv — continuitatea romanică (latină) în mileniul I e.n., în ultima instanță, unitatea în spațiu și mai ales în timp a Europei romanice în dialog cu lumea „nouă" ce se crea în Europa din vremea lui Constantin cel Mare și Justinian pînă la Carol cel Mare. Este epoca în care se individualiza, devenea în sine și pentru sine — *poporul român*, fenomen contemporan și analog cu formarea celorlalte popoare europene neolatine, germane și slave.

D. O analiză atentă în care se respectă cu onestitate profesionalitatea cercetării specifice în istorie ne conduce la descoperirea unui adevăr istoric cu limpezime conturat dar nu în totalitate reliefat: istoriografia mileniului I este o parte integrantă din istoriografia universală și este în același timp o istoriografie cu nuanțe multiple și cu fațete ce încă își mai așteaptă cercetătorii. Istoriografia națională românească va trebui să vegheze și mai atent — în acest mare context european — la încorporarea începutului istoriei sale naționale medievale în istoria sa națională și să includă istoriografia românească a milenului I e.n. în istoriografia generală a României. Altfel riscăm, în epoca istoriei cantitative (P. Chaunu), să ignorăm un mileniu din istoria poporului nostru și a umanității.